

Boekensignalement

Onder redactie van J.B.D. Simonis

Encouraging Citizenship. Report of the Commission on Citizenship, HMSO, Londen 1990.

Burgerschap als politiek thema in Groot-Brittannië

Citizenship, hier te vertalen als burgerschap, is geen onderwerp waarvan men zou verwachten dat het een plaats inneemt op de politieke agenda. Het is eerder voer voor politieke filosofen dan voor politici. Toch zijn er momenten in de geschiedenis aan te wijzen, waarop een dergelijk thema doordringt tot de actuele politieke agenda. In Groot-Brittannië is dat thans het geval. Burgerschap was daar zelfs één van de onderwerpen in afgelopen verkiezingscampagnes. Vooraanstaande weekbladen als *The Economist* en *The New Statesman* hebben het afgelopen jaar – respectievelijk op 6 juli en 1 november – gepleit voor een Constitutie. En de Britse regering heeft medio 1991 een zogeheten Citizen's Charter gepubliceerd, waarmee premier Major afstand nam van de politiek van zijn voorganger Thatcher, en wind uit de zeilen wilde nemen van de Liberalen en Labour, die pleiten voor een versterking van de positie van de burger (*The Citizen's Charter; Raising the standard*, HMSO, Londen, juli 1991). Het Charter bevat een reeks maatregelen die ten doel hebben om de kwaliteit van de openbare dienstverlening te verhogen door openbare vergelijking van prestaties van bijvoorbeeld scholen, ziekenhuizen en transportondernemingen, en door het geven in bepaalde gevallen van een soort recht op schadevergoeding aan burgers voor wanprestaties door publieke instellingen. Het debat over burgerschap is daarmee nogal breed en juridisch geworden en loopt nu van versterking van de positie van gebruikers van openbare voorzieningen tot aan de invoering van een stelsel van juridisch afdwingbare grondrechten.

Het thema burgerschap ontstond aan het eind van de jaren tachtig in Groot-Brittannië en heeft aldaar geresulteerd in een groot aantal publikaties. Er waren drie

aanleidingen voor een toenemende aandacht voor burgerschap.

De eerste was de vrees voor een sterke toename van de immigratie uit de Afrikaanse en Aziatische Gemeenbestanden. Van verschillende – vooral conservatieve – zijden werd gepleit voor een strikter toelatingsbeleid en voor de invoering van een soort burgerschapstest en van 'inburgeringsprocedures' voor hen die zich in het Verenigd Koninkrijk wilden vestigen.

De tweede aanleiding werd gevormd door de democratiseringsbewegingen aan het eind van de jaren tachtig in het Oostblok, waar burgers hun vrijheden opeisten. De Tsjechoslowaakse beweging Charta 77 vormde de directe aanleiding voor een groep (Liberalen en Labour) intellectuelen en politici om in *The New Statesman* een oproep te plaatsen voor een 'Charter 88'. Hierin werd voor de Britten gevraagd om een eigen bill of rights, om een eigen geschreven Grondwet, en om invoering van een verkiezingssysteem op basis van evenredige vertegenwoordiging (zie voor een recent overzicht van bijdragen in dit debat: Geof Andrews (red.), *Citizenship*, Londen 1991). Het doel van deze beweging is onder andere om een eind te maken aan de zelfstandige en overheersende rol van de regering en van de Prime Minister in het Britse staatsbestuur en aan de situatie dat één politieke partij met de steun van amper een derde van de kiezers een meerderheidsregering kan vormen. Als ideaal gold en geldt hierbij vaak de Duitse Grondwet en met name de rol van het Bundesverfassungsgericht (constitutioneel hof), dat wetten mag toetsen aan de Grondwet. Overigens vroeg Dahrendorf zich in *Die Zeit* van 21 februari 1992 af of de Britten wel zo gelukkig zouden zijn met de juridificatie van het politieke leven die in Duitsland bestaat en die mede het gevolg is van het feit dat rechtsregels schriftelijk worden vastgelegd en door juristen mogen worden getoetst aan de Grondwet. Voorts met de procedures van fair play, die in Duitsland uitmonden in zorg voor consensus vooraf en in verstarring – corporatisme – van de besluitvorming. En ten slotte met het verschijnen van coalitieregerin-

gen met hun neiging om politieke tegenstellingen te verdoezelen. Het gaat in de politiek ook om regelmatige afwisseling van politieke elites – en in dat opzicht scoort het Britse systeem nog niet zo slecht – en ten slotte om resultaten en niet slechts om fair play, zo merkt hij op.

De derde aanleiding ligt besloten in de zorg van verschillende zijden – onder andere van de Prince of Wales, kerkbestuurders en labourparlementsleden – voor een afnemen van de kwaliteit van de 'civil society', de vrees voor aantasting van de publieke moraal en van het recht door bij voorbeeld toenemende criminaliteit, werkloosheid en het verval van de oude binnensteden; een thema waarvoor minister van Justitie Hirsch Ballin elders in dit nummer aandacht vraagt.

Tegen deze achtergrond is in 1989 een zogeheten 'Speakerscommission' ingesteld; een commissie sui generis, waarvan de leden benoemd zijn door de Speaker (voorzitter) van het Lagerhuis. De commissie bestond uit slechts enkele parlementsleden, managers uit de wereld van het lager en voortgezet onderwijs, een directeur van een groot bedrijf (Esso), hoogleraren, en ten slotte vertegenwoordigers van vrijwilligersorganisaties, van werkgeversorganisaties, van vakbonden en van de kerken. Leden van de commissie volgden onder andere een seminar politieke filosofie en lieten zich bijstaan door universitaire onderzoeksinstanties op het gebied van opvoeding, onderwijs, internationaal recht, beleidsstudies en politieke wetenschappen. Het rapport kwam eind 1990 uit. Het bestaat uit drie delen plus een aantal bijlagen.

In het eerste deel geeft de commissie een verantwoording van haar zoektocht naar een definitie van burgerschap ('an unfamiliar notion'), waarbij zij zich in vogelvlucht rekenschap geeft van de definities van een aantal politieke filosofen, onder wie Aristoteles, die burgers definieert als mensen die een aandeel hebben in 'both ruling and being ruled'. De commissie omschrijft burgerschap ten slotte aan de hand van een aantal onderdelen, zoals 'rights, duties and obligations'. Onder rights worden verstaan 'sets of entitlements'. Zij zijn noodzakelijkerwijs individueel en hebben een residuukarakter (zij bestaan namelijk, voor zover het Parlement er geen beperkingen aan heeft opgelegd). Bovendien omvatten ze de sociale rechten. Bij de duties moet in het bijzonder worden gedacht aan de 'duty to respect the law' (in het Engels: wet én recht). En voorts aan de belastingplicht, de plicht 'to serve on juries or to refrain from treasonable activities'. Met Dahrendorf is de commissie van mening dat rights en duties verschillende zaken zijn en dat er tussen beide geen quid pro quo-relatie bestaat.

De obligations vormen een aparte categorie. Via deze kunnen burgers aanspraak maken op publieke voorzieningen en mag van de gebruikers van deze voorzieningen verwacht worden dat zij er verantwoord mee omgaan (dit onderdeel heeft nog het meeste verwantschap met onze verzorgingsstaatsdiscussie, waarin het vooral gaat over de verplichtingen van verstrekkers en ontvangers van uitkeringen).

Een aparte plaats neemt ten slotte het publiek domein in (the public good). Het gaat hier met name om het veld van instellingen die afhankelijk zijn van de participatie van burgers, zoals politieke partijen, gemeenteraden, en al die andere plaatsen waar burgers 'vrijwillig samenwerken en waar zij zich inzetten voor hun gemeenschappelijke zaak' (verenigingen, buurtwachten, ideële acties, enz.).

In het tweede deel beschrijft de commissie de belemmeringen in de formele regelingen die het moeilijk maken om te participeren. Als belemmeringen worden bij voorbeeld genoemd: de onduidelikheden over de gelding van grondrechten wegens het ontbreken van een eigen Grondwet; de juridische verwarring over de status van burger vanwege het bestaan van verschillende soorten van partiel burgerschap voor afzonderlijke categorieën van inwoners (met name afkomstig uit de verschillende Gemeenebestanden; de tijd dat men wist dat men een Brit was, omdat men in het bezit was van een Brits paspoort en in Groot-Brittannië woonde, is voorbij); het feit dat je 'geoefend' moet zijn om het burgerschap te kunnen uitoefenen; het veelal ontbreken van een lesprogramma burgerschap in het lager en voortgezet onderwijs; het ontbreken van financiële vergoedingen voor vrijwilligerswerk; het ontbreken van een vloer onder het inkomensgebouw en de aanwezigheid van armoede, waardoor men niet toe kan komen aan het gebruik van het burgerschap dat men officieel heeft; en de soms geringe mate waarin managers van openbare voorzieningen zich rekenschap hoeven te geven van de rechten en belangen van de consumenten van deze voorzieningen (b.v. de gebruikers van het onderwijs, zoals leerlingen en ouders van leerlingen).

In het derde deel geeft de commissie aan welke manieren er zijn om burgerschap aan te moedigen. Voordat de commissie daartoe echter overgaat, beschrijft zij in het kort een aantal ontwikkelingen. De groei van de verzorgingsstaat heeft in Groot-Brittannië tegen de verwachting in geleid tot een toenemend beroep op vrijwilligers en vrijwillige organisaties (in Engeland is de 'liefdadigheid' traditioneel sterker ontwikkeld dan bij ons). Voorts signaleert zij: een verschuiving van participatie in politieke partijen naar die in vrijwillige organisaties; het ontstaan van allerlei publiek-

private samenwerkingsverbanden; het feit dat mensen tegelijkertijd steeds meer deel gaan uitmaken van verschillende gemeenschappen tegelijk (multiple burgerschap); en de groei van de buurtactiviteiten, die ondersteund worden door de plaatselijke politie en die gericht zijn op misdaadpreventie ('neighbourhood watch') en waarbij thans meer dan 2,5 miljoen huishoudens betrokken zijn.

De aanbevelingen van de commissie zijn onder andere: de invoering van een curriculum voor burgerschap in het lager en voortgezet onderwijs (om te leren debatteren en voor je mening uit te komen); het laten meetellen van 'maatschappelijke ervaring' bij de toelating tot het hoger onderwijs; een herziening en codificatie van de (grond)rechten en van de plichten van de Britse burgers; het in stand houden van een zodanig bestaansniveau, dat mensen ook werkelijk gebruik kunnen maken van hun burgerschap; een onderzoek naar de grenzen tussen overheidsdiensten en particulier initiatief, en tussen professionals en vrijwilligers; informatie-, trainings-, managementvoorzieningen voor vrijwilligers; een systeem van erkenningen van vrijwilligerswerk; en ten slotte een Royal Commission on Citizenship die een jaarlijks rapport uitbrengt over aspecten van burgerschap.

De Bijlagen bij het rapport bevatten onder andere de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en een uiteenzetting van wat juristen onder burgerschap verstaan.

De kracht van dit rapport ligt vooral in het analytische gedeelte. In zeer kort bestek geeft de commissie een aantal centrale begrippen. Ook laat de commissie zien dat naast het Britse staatsburgerschap nieuwe klassen ontstaan met elk partiële burgerrechten. En ten slotte laat zij duidelijk uitkomen dat de 'crisis van de verzorgingsstaat' ook aanleiding geeft om verder te kijken dan het schema van 'verzorgers en verzorgden'. Burgers zijn immers meer dan louter verzorgden, meer dan ontvangers van uitkeringen en objecten van beleid en regelgeving.

De zwakte van het rapport ligt daarentegen in de aanbevelingen. Veel van de aanbevelingen zijn nogal formeel; iets dat overigens ook geldt voor de aanbevelingen van de 'constitutionalisten' rondom het Charter 88 en voor die uit het Citizen's Charter van de regering-Major. De aanbevelingen van de commissie stellen echter vooral teleur als eindresultaat na de principiële aanloop die de commissie heeft genomen. Aan het einde van het rapport gaat het meer over vrijwilligerswerk, over gemeenschapszin en over rechten van consumenten van publieke voorzieningen dan over het verantwoordelijkheidsvraagstuk dat de commissie

aanvankelijk wilde onderzoeken. Misschien komt dat ook wel, omdat men zich gedwongen voelde om beleidsaanbevelingen te formuleren.

Men kan zich afvragen of burgerschap zich wel leent voor een aanpak die gericht is op het doen van (een groot aantal) beleidsaanbevelingen. Burgerschap is geen zelfstandig beleidsterrein. Het is eerder een dimensie van het beleid, waarmee morele en juridische vraagstukken en dilemma's bespreekbaar kunnen worden gemaakt.

Om een actueel en bij het rapport aansluitend voorbeeld van zo'n dilemma te geven: wetten zoals de in Nederland voorgestelde Wet Bevordering Arbeidskansen stellen zich ten doel om allochtonen sneller en meer dan tot nu toe te integreren. Allochtonen moeten als burgers (autonoom, individueel en gelijk voor de wet) worden behandeld. Een dergelijke wet kan er echter ook toe leiden dat burgers worden behandeld als onderdelen van 'etnische klassen', die ontstaan doordat gegevens over etniciteit worden gekoppeld aan allerlei sociaal-economische gegevens over arbeidsprestatie, ziekteverzuim, en dergelijke, en dit weer aanleiding geeft voor het verstrekken van speciale groepsrechten en groepsplichten. Al naar gelang hun positie kunnen mensen zo worden 'ondergebracht' in groepsgebonden juridische systemen (met elk hun eigen burgerrechten), waardoor wat bedoeld was als bijdrage tot meer eenheid kan uitlopen op een overheidsbijdrage aan de vorming van systemen van partiële burgerrechten (zelfs voor hen die in het bezit zijn van een Nederlands paspoort) en daarmee op verdeeldheid.

Een vraag is ook of de staat via zijn onderwijssysteem wel de aangewezen instantie is om mensen voor te lichten over burgerschap, aangezien de staat zichzelf zo buiten schot kan houden bij de behandeling van vragen van moraal en recht. Maar zijn er nog wel andere algemene instanties (buiten het gezin) waarop in deze een beroep kan worden gedaan?

En ten slotte een voorbeeld aan de hand van het besproken Britse rapport zelf. Het rapport bevat een beeld van een actieve burger, iemand die participeert in vrijwilligerswerk, in politiek en in het verenigingsleven (in Nederland zou men in plaats van vrijwilligerswerk waarschijnlijk arbeid invullen). Maar wat moeten we dan denken van passieve burgers, mensen die zich om allerlei redenen en door allerlei factoren afzijdig houden van maatschappelijke activiteiten? Zijn zij geen burgers, zijn zij 'de nieuwe asociale'? Ook hier kan gelden: wat bedoeld is om eenheid te scheppen, kan onbedoeld leiden tot verdeeldheid.

De dilemma's vind je hier en daar in het rapport terug.

Achteraf bezien is het te betreuren dat de commissie zich niet meer beperkt heeft tot het verder uitdiepen van de vele thema's en dilemma's op het gebied van burgerschap. Maar het is alleen al de moeite van het signaleren waard, dat in de traditioneel gepolariseerde maatschappelijke en politieke verhoudingen in Groot-Brittannië door zowel Labour als de Conservatieven gezocht wordt naar politieke gebruiken die gematigder zijn en meer op consensus gericht. Het tijdperk-Thatcher lijkt definitief afgesloten.

Drs. P. den Hoed

O. Heldring, **Weber en het a priori van wetenschap en vrijheid**. Filosofische reeks nr. 35. Een uitgave van de Faculteit der Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met de Rijksuniversiteit Leiden, 1991.

Werken van klassieke sociologen hebben iets van bijbelteksten. De boodschap spreekt mensen aan, maar tegelijk kan de tekst op vele manieren geïnterpreteerd worden. Heldring schaaft zich met zijn boek in de lange rij van Weber-uitleggers. Het doel van zijn boek is te achterhalen wat die wetenschappen die het menselijk leven zelf tot voorwerp van beschouwing maken – de sociale wetenschappen – voor ons betekenen. Als middel kiest hij een confrontatie met het denken van Max Weber. Belangrijk is daarbij dat deze zijn ontwerp van de sociologie begrijpt als een emancipatie uit de filosofie. Wat Heldring zich nu afvraagt, is op welke filosofische grondslagen Weber zelf dan de sociale wetenschappen wil baseren. Weber zelf heeft daar nooit veel over gezegd. Hij beperkt zich tot de aanname dat wij cultuurmensen zijn, dat wil zeggen: begaafd met het vermogen en de wil om waardeoordeelen te voltrekken, om bewust stelling te nemen ten opzichte van de wereld en haar een betekenis toe te kennen. In de gangbare Weber-interpretaties wordt aangenomen dat de achterliggende filosofie die van Webers intellectuele evenknie de neokantiaan Heinrich Rickert is. Heldring vindt dit met recht te simpel. Juist op een kernpunt als de filosofische grondslagen van het zingevingsvermogen van mensen blijkt Weber niet met Rickert mee te gaan.

Rickerts idee dat de geldigheid van waardeoordelen gebaseerd is op met het denken gegeven morele categorieën, neemt hij niet over en Rickerts visie op de geschiedenis als een realisering van de morele categorieën van de mens deelt hij evenmin. Toch houdt

Weber vast aan de 'objectieve' geldigheid van waarden. Waar baseert hij dat dan op? De sleutel voor het antwoord denkt Heldring te vinden in Webers receptie van Husserls denken en met name van diens *Logische Untersuchungen*. In navolging van Husserl zou Weber waarden impliciet hebben opgevat als ideële mogelijkheden voor het schouwend en deductief redenerend verstand, als axioma's voor het logisch redeneren. Maar als dat zo is, via welk principe verbindt Weber dan waarden met handelen? Bij Husserl kan hij daarvoor niet terecht. Die geeft daar geen antwoord op. Volgens Heldring lost Weber dit probleem op door de introductie van wil als het actieve principe dat uitmaakt wat er van de gedachte mogelijkheden gerealiseerd gaat worden. De wil als zodanig heeft daarbij geen eigen inhoud. Het resultaat is een dualistische visie waarin de intellectuele betrokkenheid op ideële beginselen staat tegenover een beginselloze wil tot aanvaarding of verwerping daarvan. Dit dualisme signaleert Heldring ook in Webers sociologie.

Weber zelf heeft herhaaldelijk betoogd dat het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de betekenis van waarden voor menselijk handelen en maatschappelijke ontwikkelingen de geldigheid van de waarden onaangetaast laat. Op haar beurt hoort de wetenschap zich voor de duur van het onderzoek van elk waardeoordeel te onthouden – Webers beroemde waarde-vrijheidsthese –. Bijna ten overvloede wijst Heldring nog eens op dit dualisme van feitelijkheid en geldigheid. Hij interpreteert dit als een gevolg van de door hemzelf ge(re)construeerde dualismen. Beide keurt hij af. Het dualisme van intellect en wil leidt er volgens hem toe dat idealiteit en realiteit op een volstrekt willekeurige manier met elkaar verbonden zijn. Menselijke vrijheid wordt daarmee gelijk aan willekeur. De scheiding van feiten en waarden maakt bovendien de sociale wetenschappen machteloos als het gaat om een substantieel oordeel over maatschappelijke ontwikkelingen. Ten gevolge daarvan mist Webers sociologie een ingebouwde bescherming tegen misbruik door onbevoegden, met alle gevolgen van dien.

Heldrings aanpak getuigt van intellectuele moed. Het is niet makkelijk om de filosofische grondslagen te reconstrueren van een auteur die zich daar zelf zo mondjesmaat over heeft uitgelaten als Max Weber. Tegelijk begeeft hij zich op glad ijs en glijdt hij inderdaad hier en daar uit. Als hij eenmaal Husserl als de verborgen genius achter Weber ten tonele heeft gevoerd, interpreteert hij Weber consequent vanuit dit gezichtspunt, om vervolgens Weber te verwijten dat hij zijn eigen uitgangspunten onvoldoende heeft begrepen en doordacht. Dit gebrek aan reflectie zou dan de reden zijn dat hij in een – volgens Heldring afkeu-

renswaardig – dualisme belandt. Webers werk is inderdaad niet vrij van dualisme, maar in zijn kritiek ziet Heldring het een en ander over het hoofd. Waarom zou nu juist Husserl, waar Weber maar mondjesmaat aan refereert en dan nog voornamelijk in zijn vroege werken, voor de rest van zijn leven zijn filosofisch leidraad geweest zijn? Dat suggereert een coherentie en consistentie die Weber zelf in zijn werk niet heeft willen aanbrengen. Telkens als hij de legitimiteit van waarden aan de orde stelt, benadert hij dat probleem vanuit een andere invalshoek en legt zich daarbij juist niet op één filosofische gezichtspunt vast. Een ding staat echter als een paal boven water. Een metafysische oplossing van het probleem wijst hij van de hand. Alhoewel Weber geen relativist is, maar uitgaat van de geldigheid van waarden, betoogt hij herhaaldelijk dat dit geen reden is om daar onmiddellijk een hele metafysica aan vast te knopen. Maar hij vult de filosofische lacune evenmin met een wijsgerige antropologie, zoals Heldring suggereert. Weber laat het gat gewoon open en tilt bovendien niet zo zwaar aan zijn eigen dualisme. Heldrings stelling dat het idee van transcendentie, van een bovenmenselijke verankering van waarden een noodzakelijke aanvulling op Webers theorie is, onder andere omdat dat de enige manier is waarop vrijheid niet in vrijblijvendheid onttaardt, zou Weber zelf vermoedelijk met kracht van de hand gewezen hebben. Die gedachte past eerder bij zijn tijdgenoot Max Scheler, die inderdaad op zoek was naar een metafysische en wijsgerig-antropologische grondslag voor waardeoordelen.

Geleid door zijn eigen interpretatie van Weber komt Heldring ook tot een curieuze weergave van de doelstelling van Webers sociologie als een onderzoek naar de 'wijze waarop de zin die het handelen belichaamt, gefunctionaliseerd wordt in historisch maatschappelijke samenhangen'. Opnieuw doet dat meer denken aan Max Scheler dan aan Max Weber. Weber zelf ziet als doel van zijn sociologie de analyse van de wederzijdse beïnvloedingsrelatie tussen culturele betekenissen en maatschappelijke ontwikkelingen. Met de 'functionalisering van zin', dat wil zeggen de realisering van reeds als ideële mogelijkheden gegeven waarden, heeft dat niets van doen. In tegendeel, dat aspect laat Weber doelbewust buiten beschouwing.

Natuurlijk staat het iemand vrij om de tekortkomingen in het werk van een klassiek auteur aan te wijzen, maar dan moeten het wel echte zijn. Heldrings bezwaren zijn voor het grootste deel artefacten, voortkomend uit zijn poging om Weber in de mal van Husserls filosofie te persen. De door hem voorgestelde oplossingen gelden niet het werk van Weber, maar door hem zelf geconstrueerde problemen. Heldring is er

dan ook niet in geslaagd de ware Weber op te laten staan. Maar dat streven was altijd al tot mislukken gedoemd. Interessanter is de vraag wat hedendaagse sociologen met Webers denkbeelden kunnen, of ze die nu helemaal juist begrepen hebben of niet. Daar laat Heldring de lezer in de steek. Ondanks de veelbelovende titel en doelstelling blijft hij het antwoord op de vraag naar de betekenis van de sociale wetenschappen voor ons bestaan schuldig. Dat is de grootste tekortkoming van zijn boek.

Dr. L. van Vucht Tijssen

Ton Bernts, *Leven zonder zorg. Oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg*. Swets & Zeitlinger b.v., Amsterdam/Lisse 1991.

Bernts' *Leven zonder zorg* lijkt op het Centre Pompidou in Parijs. Dat gebouw, dat beroemd werd omdat het zijn dragende constructie aan de buitenwereld toonde. In het boek van Bernts domineert op soortgelijke wijze de methodologische constructie de zeggingskracht van zijn onderzoeksresultaten. Zoals wel vaker bij dit soort onderzoek wordt een té veel belovende theoretische inleiding gevolgd door niet altijd overtuigende operationalisering en een analyse met nogal wat losse eindjes. Maar het zij zo: er zijn nu eenmaal sociaal-wetenschappelijke onderzoekers die deze werkwijze zien als het summum van wetenschappelijkheid.

Toch snijdt *Leven zonder zorg* een interessant thema aan. Bernts gaat ervan uit dat de meeste Nederlanders in dit tijdsgewricht *weten* dat bepaalde gedragingen – roken, drinken, vet eten, onveilig rijden en vrijen – een verhoogd risico voor hun gezondheid opleveren. Hij wil weten of ze vinden dat die wetenschap verdisconteerd mag worden in de organisatie en in de financiering van de gezondheidszorg. Vinden Nederlanders bij voorbeeld dat rokers meer premies moeten betalen of minder recht hebben op dure behandelingen? Een opinieonderzoek dus.

Het onderzoek bestaat uit twee gedeeltes, een kwalitatief en een kwantitatief. Het kwalitatieve gedeelte beslaat de analyse van 446 schriftelijke reacties op een oproep in het huis-aan-huis blad van de Nederlandse Vereniging van Ziekenfondsen, *Welzijn*. 'Moet ongezond leven en riskant gedrag worden "beboet" met een hogere premie of met eigen bijdragen in de kosten die worden veroorzaakt? Of moet die weg juist niet

worden opgegaan?' Het kwantitatieve gedeelte, een enquête onder een NIPO-panel van 830 'vertegenwoordigers van Nederlandse huishoudens', werkt een aantal van de in het eerste deel uitgezette lijnen uit.

De resultaten zijn interessant. Veel mensen menen dat roken, drinken en verkeerde eetgewoonten op individuele basis moeten worden bestraft. Ook al wijzen enkelen op de noodzaak niet-gedragsgebonden gezondheidsrisico's als het milieu en de sociaal-economische situatie aan te pakken. De algemene teneur is: wij allen betalen mee aan de kosten als gevolg van deze risicovolle gedragingen, en daarom hebben wij het recht er paal en perk aan te stellen. Interessant is daarbij wel dat gedragingen waarover *in het verleden* veel gemoraliseerd werd, zoals risicovolle seks, nu veel minder in verband worden gebracht met verwijtbare 'eigen schuld'. De meestgenoemde voorbeelden van riskant gedrag betreffen de op het eerste gezicht vermijdbare vormen, zoals roken, drinken en verkeerde eetgewoonten. Uit de resultaten van de NIPO-enquête blijkt bovendien dat vrouwen ten aanzien van de gevolgen van deze gewoonten solidairder zijn dan mannen, en ouderen én hogere sociaal-economische groepen over het geheel genomen minder solidair.

De geëigende straf is voor velen een hogere verzekeringspremie of andere financiële sancties bij gebleken risicovol gedrag. Maar er zijn ook ingezonden brieven-schrijvers die vinden dat de 'undeserving ill' bij een gebleken ongezonde leefstijl best minder of met minder voorrang behandeld mogen worden. De logica hier lijkt te zijn: wie zelf zijn gezondheid verspeelt door verkeerd te leven, verliest daarmee zijn aanspraak op het grondwettelijke recht van een goede en goed toegankelijke zorg.

Maar er zijn ook nuanceringen. Die dienen zich vooral aan bij de keuzes voor arrangementen en risicodeling, en dat gebeurt zowel in het *Welzijn*-onderzoek als in de NIPO-enquête. Het 'familiale' arrangement – gebaseerd op het idee dat 'wij allen' solidair moeten zijn met 'de zwakkeren' onder ons – komt niet zo heel veel (meer) voor (wel onder leden van de PvdA). Toch komt de keuze voor het 'coöperatieve arrangement' van risicodeling, naar het voorbeeld van de klassieke verzekering (de logica: hogere premies bij hoger risico), minder vaak voor dan men op grond van de geringe risicosolidariteit zou verwachten. Vooral de hogere inkomensgroepen (én liberale stemmers) zijn erin geïnteresseerd. Vaker dan verwacht wordt gekozen voor wat Bernts het 'moralistische' of 'paternalistische' arrangement noemt. Daarbij blijken de niet-solidaire ouderen (en de CDA'ers) hun plaats te krijgen: velen vinden namelijk dat ongezond gedrag 'voor het eigen bestwil' van de betrokkenen moet worden aan-

gesproken, maar het is niet op voorhand duidelijk aan welke sancties daarbij wordt gedacht.

Interessant is ook de weerstand tegen de inbreuken op de privacy als gevolg van de controle op 'ongezond gedrag'. Die is bij velen zó groot dat zij om die reden geneigd zijn af te zien van daadwerkelijke bestraffing. Bernts zag zich zelfs genoodzaakt hiervoor een nieuw arrangement van risicodeling, het 'pragmatische', uit te vinden. Het wordt vooral gekozen door jongeren (en aanhangers van Groen Links; waarom komt D66 eigenlijk in het onderzoek niet voor?). Onder verwijzing naar Habermas meent hij dat hier sprake is van verzet vanuit de leefwereld tegen 'formaliseringen' door het systeem. Voorwaar, allemaal best interessant.

Wat ik in dit onderzoek echter heb gemist zijn de opinies over enkele andere voor de hand liggende *gevolgen* van een daadwerkelijke 'doorberekening' van ongezond gedrag in de organisatie en financiering van het systeem van zorg. In zijn theoretische inleiding spreekt Bernts veel van zogenaamde 'consequentialistische afwegingen in rechtvaardigheidsoordelen', maar het lijkt erop dat hij niet zo goed weet hoe je je daar een beeld van vormt als onderzoeker. Hij laat zijn – geïndividualiseerde – respondenten al te gemakkelijk extrapoleren, van hun alledaagse rechtvaardigheidsgevoelens – en wie heeft er *geen* ideeën omtrent de 'eigen schuld' bij ziek en gezond? – naar maatschappelijke sancties, met alle gevolgen van dien.

Dat betreft bij voorbeeld de status van het epidemiologische onderzoek. Dat wordt door Bernts verondersteld. Bij sancties, echter, krijgt de wetenschap omtrent het effect van bepaalde gedragingen op ziekte en gezondheid een nog grotere economische waarde. Het accent zal daarbij liggen op vermijdbaar individueel gedrag, maar een alerte patiëntenbeweging zal bij voorbeeld zeker willen weten wat de gevolgen voor de individuele gezondheid zijn van werkstress, sociale onveiligheid van buurten, sociaal-economische ongelijkheid en andere niet-persoonsgebonden factoren. Maar, wat belangrijker is: de onzekerheden omtrent het verband tussen oorzaak en gevolg, nu eenmaal kenmerkend voor epidemiologisch onderzoek, zullen tot en met de rechter tot op het bot worden uitgezocht. Zowel de aanwijzing van risicovolle gewoonten als de bewijsvoering dat een individuele patiënt zijn ziekte 'aan zichzelf te wijten heeft' zullen immers onophoudelijk worden aangevochten. En dat, terwijl we toch al zo bezorgd zijn over de verdergaande 'juridisering' van de verhouding tussen overheid en burgers. Maar de oorzaak, dat veel epidemiologisch onderzoek op moeilijk te duiden statistische verbanden berust, en in individuele gevallen weinig kan voorspellen, kennen we eigenlijk al lang.

Ook weten we al lang dat het zeer onwaarschijnlijk is dat een 'gezondheidsbeleid' als dit de kosten van de gezondheidszorg verlaagt. De financiële afwegingen die men hanteert blijken dus niet te kloppen – een illustratie daarvan vormt de wat crue vaststelling van de Rotterdamse hoogleraar maatschappelijke gezondheidszorg Van der Maas: 'Rokers roeien zichzelf uit en bereiken dus minder vaak de leeftijd waarop gemiddeld de meest intensieve zorg noodzakelijk is' (*Volkskrant* februari jl.). Mensen die menen dat een actief sanctiebeleid ook financieel iets zal opleveren, zouden hier op zijn minst mee moeten worden geconfronteerd. En in de leefwereld zijn weer andere gevolgen relevant. Het is immers een bekend feit: ook rokers die willen stoppen blijven om een veelheid van redenen vaak roken. Mensen die beter in staat zijn hun slechte gewoontes te vermijden, bij voorbeeld omdat ze minder bijkomende problemen hebben, zijn in dit verband beter af. En: 'Wie zonder zonden zij, werpe de eerste steen'? Wat gebeurt er, als we mensen vooral 'om hun eigen bestwil' op hun fouten willen wijzen? Zware sancties zullen vooral leiden tot véél schuldgevoel en véél verhullend gedrag. Zo zouden bepaalde groepen mensen vanwege de hoge kosten kunnen besluiten zich niet meer te verzekeren. Werkgevers zullen worden aangemoedigd om mensen met 'erkende gezondheidsrisico's' te mijden, derhalve zullen velen geneigd zijn hun ongezonde gedragingen te verheimelijken. Misschien is zelfs een clandestien medisch circuit het gevolg.

De medici met wie deze mensen – bij eventuele klachten – in aanraking komen, krijgen in elk geval meer dan ooit de rol van biechtvaders of -moeders, overigens zonder de 'verlossende' absolutie in hun handelingsrepertoire. En de artsen die, door de wetgever, de werkgevers, de verzekeraars en uiteindelijk de rechter, zullen worden uitgenodigd de relevante risico's te benoemen en aan te tonen in individuele gevallen, krijgen een beslissende bevoegdheid. Zij worden, zoals Schuijt ook al eens stelde, de 'rechters' van deze nieuwe gezondheidsmoraal. Wat vinden we daarvan? Nog een geluk, dus, dat er vooralsnog veel mensen zijn die 'spontaan' de ouderwetse mening zijn toegedaan, dat je mensen hun gezondheidsfouten wél moet aanrekenen maar dat dat misschien niet op voorhand betekent dat slechte gewoonten een slechte verzekering op moeten leveren; en dat vooral jonge mensen bevreesd blijken te zijn voor de inbreuk op de privacy bij ingrijpende vormen van controle.

Dr. M. Gastelaars

Jacqueline Cramer, **De illusie voorbij. Op weg naar een brede aanpak van de milieuproblemen.** Oratie, Universiteit van Amsterdam, Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1991.

In een heel helder geschreven oratie behandelt Cramer een complex vraagstuk. De milieuaspiraties op het politieke vlak zijn tot uitdrukking gebracht in het streven naar een duurzame ontwikkeling binnen één generatie. Hiermee wordt een zodanige verandering in de wijze van produceren en consumeren beoogd dat de daaruit voortvloeiende milieudruk ecologisch inpasbaar is. Binnen het milieubeleidsveld vinden op dit moment vele discussies plaats over het begrip duurzaamheid. De standpunten die hierbij worden ingenomen variëren van het benadrukken van het symbolisch karakter van het begrip – een ieder spreekt dit wel aan en daardoor verhult het de tegenstellingen – tot serieuze pogingen om het begrip te operationaliseren. Bij de laatste inzet sluit Cramer aan. In haar analyse, die overigens een sterk normatief karakter heeft, ligt het accent op veranderingen in de wijze van produceren die in het licht van duurzame ontwikkeling nodig zijn. Veranderingen in consumentengedrag komen kort aan de orde en zijn in het geheel ook wat oppervlakkiger. Deze laat ik hier verder buiten beschouwing.

Cramer signaleert een stijgend milieubewustzijn in het bedrijfsleven, maar is gereserveerd in de positieve waardering daarvan. De meeste bedrijven volgen naar haar mening nog een defensieve strategie en beperken zich tot het nemen van die milieumaatregelen die de overheid afdwingt. Het accent ligt op curatieve strategieën, waardoor het ontstaan van verontreiniging aan de bron niet wordt voorkomen. Om een verschuiving te bewerkstelligen naar meer preventiegerichte maatregelen zullen diverse hinderpalen moeten worden weggenomen. Samenvattend gaat het hier om integratie van het milieubeleid in de totale bedrijfsvoering. Een dergelijk veranderingsproces zal zonder druk van buitenaf niet tot stand komen. Tot zover is het bekende stof, maar vervolgens redeneert Cramer op een interessante en uitdagende wijze verder.

Naar haar mening kan het stimuleren van preventie op bedrijfsniveau nooit voldoende zijn om een duurzame ontwikkeling te bereiken. Indien het nemen van preventiemaatregelen aan individuele bedrijven wordt overgelaten, zullen deze aansluiten bij de eigen bedrijfsstrategie. Dit leidt tot emissiereducties voor specifieke deelstromen. Het streven naar duurzame ontwikkeling vereist echter een 'integrale keten'-benadering, gericht op het zoveel mogelijk sluiten van stofkringlopen in de hele produktketen. Om een 'duurzame stofkringloop' te realiseren dient in alle fasen

van de produktlevenscyclus het betreffende produkt zo min mogelijk emissies te veroorzaken en energie te verbruiken.

Deze constatering roept de vraag op naar de keuze van de verschillende technologische trajecten die hierbij kunnen worden gevolgd. In theorie is een prioriteitsvolgorde aan te geven: preventie, produkthergebruik, materiaalhergebruik, thermische conversie, gewone verbranding en, ten slotte, storten. De keus is echter vaak niet zo eenvoudig te maken vanwege de vele technische, sociaal-economische en infrastructuurele onzekerheden.

Een zinvolle aanpak is het formuleren van 'duurzaamheidsstrategieën'. Onder een duurzaamheidsstrategie verstaat Cramer het bewust selecteren en ten uitvoer brengen van die technologische trajecten die uit het oogpunt van duurzaamheid de voorkeur verdienen en waarvan de implementatie maatschappelijk gezien haalbaar wordt geacht. De formulering van duurzaamheidsstrategieën overstijgt het individuele bedrijfsniveau en richt zich in het geval van bijvoorbeeld produktgroepen op de gehele bedrijfskolom (dat wil zeggen alle bedrijven in een produktketen). Om van een bepaalde produktgroep een duurzaamheidsstrategie te kunnen opstellen, is het noodzakelijk om op bedrijfskolomniveau een analyse te maken van stof- en materiaalketens en daarbij behorende emissies en van energiestromen en energie-inhouden van produkten. Vervolgens dient vastgesteld te worden welke technologische trajecten mogelijk zijn om een duurzame stofkringloop in meer of mindere mate te realiseren. Per technologisch traject dient dan tevens bepaald te worden welke sociaal-economische en infrastructuurele maatregelen hiermee zijn verbonden. Na vergelijking van de technologische trajecten kan een strategie worden uitgezet.

Cramer geeft aan dat het opstellen van technologische trajecten bepaald geen eenvoudige zaak is. Waar zij echter nauwelijks op ingaat is het mijns inziens cruciale punt van de maatschappelijke haalbaarheid van de opgestelde duurzaamheidsstrategieën. Een dergelijk type denken en handelen is zowel het bedrijfsleven als de overheid vreemd. Het staat haaks op het geïndividualiseerde 'strategische' denken van bedrijven en ook de besluitvormingsstructuren en -processen van de overheid lijken mij hierop niet toegesneden. Het eerste punt wordt door Cramer wel gesignaleerd waar zij erop wijst dat het vermogen om de gehele keten te reguleren het organiserend vermogen van individuele bedrijven vaak te boven gaat. In het licht van haar eerdere constatering over de beperktheid van bedrijfsgerichte visies lijkt 'vaak' hier echter een eufemisme. Door in het normatieve vlak verder te denken

over de rol van de overheid, dat wil zeggen door de analyse niet verder door te zetten, ontstaat echter een beperkt beeld van de rol van de overheid. De eerste vraag hier zou mijns inziens moeten zijn welke mogelijkheden en vooral welke beperkingen er zijn wat betreft de kans dat overheden duurzaamheidsstrategieën zullen adopteren. Deze vraag is fundamenteeler dan de instrumentariumvraag die Cramer in het vervolg van haar oratie behandelt.

Naar de mening van Cramer dient de overheid meer sturend op te treden naar gelang het aggregatieniveau van veranderingsprocessen. Het stimuleren van een pro-actief milieubeleid op bedrijfsniveau zou een overheid veronderstellen die optreedt 'op afstand', maar wel met duidelijk gestelde einddoelen en sturende maatregelen (waaronder heffingen). Cramer spreekt hier van de overheid als creatieve regulator. Op ketenniveau – het ontwikkelen en selecteren van duurzaamheidsstrategieën – dient de overheid als sturende actor op te treden. De overheid intervenueert in die rol bij het ontwikkelen en implementeren van duurzaamheidsstrategieën. Welke mix van beleidsinstrumenten het meest efficiënt en effectief is, is op dit moment nog moeilijk te zeggen. Op macro-economisch niveau spreekt Cramer van de regulerende actor. Op dit niveau gaat het, in een internationale context, om ingrijpende maatregelen als afbouw van specifieke milieubelastende maatschappelijke sectoren of productieactiviteiten.

Deze verschillen zijn mij nog niet duidelijk. De ketenbenadering lijkt zeer ingrijpend en zal waarschijnlijk leiden tot de noodzaak om veranderingen op alle aggregatieniveaus te bewerkstelligen. Dit veronderstelt zowel een creatieve als een regulerende overheid. Bij het uitwerken van de strategieën zal mijns inziens ook al gauw blijken dat deze niet zonder een internationale aanpak kunnen worden gerealiseerd. De rol van de overheid zal nadere studie vereisen als enkele duurzaamheidsstrategieën zijn uitgewerkt. In een boeiende oratie heeft Cramer hiertoe een richting uitgezet die ruime aandacht verdient.

Prof. dr. P. Glasbergen

M.M.J. van Hemert, **Achtergronden van kerkelijk gedrag. Een onderzoek in zeven rooms-katholieke parochies** (dissertatie). KASKI/Den Haag 1991.

Hoe komt het toch dat er nog altijd zeer veel mensen zijn die in hun gedrag onmiskenbaar blijken geven van

hun betrokkenheid met christelijke kerken? Met een dergelijke vraag gaat de onderzoeker Van Hemert een andere – misschien wel een meer traditionele, zoals hij zelf toegeeft – godsdienstsociologische weg op dan die welke in dergelijk onderzoek in de afgelopen jaren 'bon ton' is, en zich richt op factoren welke secularisatie verklaren, danwel op de aantrekkingskracht van verschillende (pseudo-)religieuze bewegingen.

De vraagstelling van het onderhavige onderzoek komt voort uit de Nederlandse Bisschoppenconferentie van de RK Kerk. Vanuit de zorg dat de afbrokkeling van overgeleverde gedragsnormen van kerkelijke betrokkenheid tot een uitholling van traditionele religieuze patronen zal leiden, willen de bisschoppen een beter inzicht krijgen in de achtergronden van het kerkelijk gedrag van katholieken.

Aan de hand van een statistische beschrijving op basis van verschillende onderzoeken over de periode 1977-1990, mede naar kerklidmaatschap en kerkbezoek, laat de auteur zien dat er in 1985 nog altijd circa 2,6 miljoen mensen wekelijks ter kerke gingen. Op zich is dat een opmerkelijk gegeven, zeker wanneer het vergeleken wordt met gegevens over actieve deelname aan andere vrijwillige activiteiten. Verder vindt de opvatting steun dat godsdienstigheid en kerkelijkheid sterk verweven zijn met gemeenschapsgevoel, zoals blijkt uit gegevens over vrijwilligerswerk en informele hulp. Daarnaast komt echter ook naar voren dat kerkmensen meer hechten aan een 'goede' inrichting van de samenleving, en vaak meer van conservatieve morele visies en een maatschappelijke oriëntatie blijf geven dan degenen die nooit een kerkdienst bezoeken.

Van Hemert is van mening dat een onderzoek naar kerkelijke betrokkenheid maatschappelijk relevant is. In tegenstelling tot bij voorbeeld Luckmann richt hij zich op kerkelijk gedrag. Hij hecht aan deze variabele een causale betekenis, daar hij in het voetspoor van Greeley van mening is dat dergelijk gedrag niet alleen gezien moet worden als aanwijzing voor de subjectieve betekenis welke individuen hechten aan godsdienst en godsgeloof, maar ook te maken heeft met aspecten van religieus groepsleven. In zijn analytische constructie legt hij een verbinding tussen de 'doctrinal belief'-theorie, lokalismetheorie en sociale en persoonskenmerken. Zijn 'doctrinal belief'-theorie is gebaseerd op het uitgangspunt dat gedrag wordt bepaald door godsgeloof, dat bemiddeld wordt door een kerkvisie. De lokalismetheorie, oorspronkelijk gebaseerd op Mertons studie over 'local and cosmopolitan influentials', is van structurele aard, en is gericht op de mate van betrokkenheid en integratie van individuen in hun plaatselijke leefgemeenschap. Schematisch kan

de lijn van zijn redenering als volgt worden weergegeven: sociale/persoonskenmerken → lokalisme → doctrinal beliefs → kerkelijk gedrag. De auteur geeft aan dat er wel meer theorieën voorhanden zijn om kerkelijk gedrag te verklaren, maar aan zijn keuze voor dit verklaringsmodel is het Nijmeegse onderzoekskader niet vreemd. Dit kan ook blijken uit de relatief grote aandacht voor technische exercities om de kwaliteit van het causale model te testen.

Het empirisch materiaal is gebaseerd op een schriftelijke enquête onder de leden van zeven RK parochies, representatief voor de verschillende bisdommen en gestratificeerd naar urbanisatiegraad. De resultaten van het onderzoek zijn misschien niet hemelschokkend. Er komt een beeld naar voren dat kerkelijk gedrag op dominante wijze wordt beïnvloed door levensbeschouwing en opvattingen over de zingevingsstructurering door kerk en parochie. Sociale/persoonskenmerken en lokalisme schijnen niet zo'n doorslaggevende rol te spelen, of het zou moeten zijn dat vooral jongeren blijf geven van lokale geïnvolveerdheid en hun kerkelijk gedrag sterker gemotiveerd wordt door de maatschappelijke opstelling van de kerk dan door transcendente levensbeschouwing. Van Hemert meent dat een dergelijke oriëntatie bij jongeren op den duur hun kerkelijk gedrag zal verzwakken. Hij beveelt dan ook aan, gezien de toekomst van de kerk, om aandacht aan de socialisatie van jongeren te besteden. Voor de verklaring van het gedrag van jongeren zal hij waarschijnlijk eerder aansluiting moeten zoeken bij sociaal-pedagogische theorieën over een typisch 'jongerensubcultuur' dan bij zijn eigen model.

Algemeen genomen oefent de maatschappelijke opstelling (het bij-de-tijd-zijn) van de kerk minder invloed uit op kerkelijk gedrag dan op grond van allerlei tegenstellingen binnen de Nederlandse RK Kerk in de afgelopen jaren zou kunnen worden verwacht. Zelfs al zouden bepaalde categorieën gelovigen, zoals jongeren en hoger opgeleiden, een meer eigentijdse houding van de kerk verlangen, dan schijnt het dat, ook wanneer de kerk dit verlangen niet zou honoreren, dit voor kerkleden geen doorslaggevende reden is om zich van de kerk te distantiëren. Naar de mening van Van Hemert is dit mogelijk te verklaren door de scheiding tussen meningen (en meningsverschillen) over morele kwesties en de deelname aan kerkelijke activiteiten. In dit verband wordt het echter niet duidelijk hoe de spanning tussen conservatieve en progressieve oriëntaties nu precies uitwerkt binnen parochies.

Hoewel de rapportage van deze onderzoekingstocht zeker lezenswaard is, acht ik enige kanttekeningen op zijn plaats. In aanvang van zijn studie geeft de auteur een overzicht van mogelijke theoretische verklaringen

van kerkelijke betrokkenheid en gedrag, waarna hij snel zijn optie voor een combinatie van de 'doctrinal belief'- en lokalismetheorieën op de voorgrond plaatst. De overige invalshoeken behandelt hij nogal sober. De nasmaak blijft dat een bepaalde receptuur klaar lag, en slechts voor de goede orde het overige wordt weergegeven. Dit mag dan zo zijn, maar als de praktische aanbevelingen aangaande mogelijke religieuze en socialisatiestrategieën voor de toekomst in de beschouwing worden betrokken, dan ligt het mijns inziens voor de hand dat er in een nabeschouwing op wordt teruggekomen in hoeverre deze steunen op het gekozen theoretisch kader danwel op concurrerende theorieën. Een dergelijke beschouwing is vooral relevant tegen de achtergrond van het maatschappelijk en politiek breed gedragen streven naar een revitalisering van zingevingskaders en het maatschappelijk middenveld. Deze materie raakt aan het vraagstuk van identificatie met en participatie in kerkelijke en andere maatschappelijke verbanden. De vraag is interessant in hoeverre een dergelijke revitalisering, voor zover gedragen door religieuze motieven, nog aansluiten bij

een rooms-katholieke of protestantse theologie.

Tot slot: een element dat binnen de Franciscaanse traditie een rol speelt, is de aandacht voor empirisch onderzoek. De soms gedetailleerde kwantitatieve exercities verhogen echter naar mijn smaak niet altijd het inzicht in de analyse. Soms kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat het vooral gaat om een demonstratie van de kwaliteit van een computer en beschikbaarheid van adequate programmatuur, waaraan de onderzoeker tot slot het een en ander toevoegt. Aan de kwaliteit van een theoretische doordenking van geanalyseerde verbanden wordt niets afgedaan wanneer kwantitatieve bewerkingen ondergebracht worden in bijlagen.

Misschien is het zo dat niet iedereen studies over kerkelijk gedrag aantrekkelijke leesstof vindt, doch de studie van Van Hemert kan beschouwd worden als een eigen bijdrage aan begrip van betrokkenheid bij het wel en wee van maatschappelijke organisaties.

Dr. J.T.J.M. van der Linden

(Vervolg literatuur pag. 63)

- Levinas, E., *Essays van Emanuel Levinas: gekozen en ingeleid door Ad Peperzak*, Baarn 1982.
 Nijboer, J.A., en H. Timmerman, *Een vals gevoel van veiligheid: wapenbezit onder jongeren*, Groningen 1992.
 Petit, P., en J. Braithwaite, *Not just deserts: a republican theory of justice*, Oxford 1990.
 Recht in Beweging: een beleidsplan voor Justitie in de ko-

- mende jaren. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1990-1991, no. 21829, nrs. 1-2.
 Rook, A. (1992), Criminaliteitspreventie en netwerkvoorming. *Justitiële Verkenningen*, vol. 18, no. 2, p. 35-49.
 White, C., en L. Boucke, *The Undutchables. Leven in Holland*, Amsterdam 1990.

(Vervolg noten pag. 95)

44. Tenzij anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op: J. Puts, De gefragmenteerde overheid, Interdepartementale conflicten bij de totstandkoming van de Regeling Opvang Asielzoekers, Nijmegen 1991, p. 25-76.
 45. Circulaire van het ministerie van WVC aan de gemeenten d.d. 17 juni 1987, OBT-OA-4293.
 46. Bijl. Hand. II 19637, nr. 75.
 47. Stand van zaken in december 1990. Bijl. Hand. II 1990/91, nr. 77, p. 18.
 48. Bijl. Hand. II 1990/91 19637, nr. 77.
 49. Bijl. Hand. II 1990/91 19637, nr. 77. Inmiddels heeft de regering een wijziging van het opvangbeleid aangekondigd. Zij wil alle asielzoekers eerst in opvangcentra huisvesten en gedurende hun verblijf aldaar een eerste beslissing over de gegrondheid van het asielverzoek nemen. Deze be-

leidswijziging raakt echter niet het onderwerp van dit artikel, de huisvesting in en door de gemeenten. Bijl. Hand. II 1990/91 22146, nr. 1, p. 44.

50. Van der Knaap 1986, p. 155. Het is dan ook verklaarbaar dat onderzoekers vreemd opkijken als dwingende maatregelen op woonruimtegebied wél succes hebben en gemeentelijk verzet uitblijft. Gerrichhauzen en Van den Berg 1980, p. 284.

51. De kwaliteit van de huisvesting en de mening van de migranten daarover blijven echter buiten beschouwing. Het is uiteraard mogelijk dat de kwaliteit van de huisvesting bij facultatief beleid beter is dan die bij dwingend beleid. Het geanalyseerde empirische materiaal biedt echter geen antwoord op deze relevante kwestie.